

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КУСЕЙИН КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д 10.23.667

Кол жазма укугунда
УДК: 82-053.2 (575) (043)

КИДИРАЛИЕВА НУРГУЛЬ МЭЛИСОВНА

**ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА КОШ
ТИЛДҮҮЛҮК АРКЫЛУУ ДҮЙНӨНҮН УЛУТТУК СҮРӨТҮНҮН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

10.01.01 – кыргыз адабияты

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

филологиялык илимдериин кандидаты илимий
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин дүйнөлүк адабият кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчиси:

Сабинова Венера Кубатовна,
филология илимдеринин доктору,
Ош мамлекеттик университетинин
орус филологиясы факультетинин
чет тилдер жана маданияттар аралык байланыш
кафедрасынын профессору.

Расмий оппоненттер:

Койчуев Бактияр Турарович,
филология илимдеринин доктору, Борис Ельцин
атындагы Кыргыз-Россия Славян
университетинин Гуманитардык факультетинин
орус филологиясы кафедрасынын профессору.

Сыдыков Назир,
филология илимдеринин кандидаты, Жусуп
Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук
университетинин Манас жана дүйнөлүк адабият
кафедрасынын доценти.

Жетектөөчү мекеме

Ишеналы Арабаев атындагы Кыргыз
мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил
жана маданият институтунун кыргыз адабияты
жана аны окутуунун технологиялары кафедрасы
(дареги: 720026, Кыргыз Республикасы, Бишкек
шаары, Раззаков көчөсү 51 А).

Диссертация 2024-жылдын 24-декабрында саат 13.00 дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Кусейин Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча Д 10.23.667 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот (Бишкек ш., Фрунзе көч., 547). Диссертацияны коргоо боюнча видеоконференцияга кирүү шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/102-pms-mzx-ajm>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борборлоштурулган илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а.), Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), Кусейин Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин илимий китепканасынан (722044, Бишкек ш., ч. Айтматов проспекти, 27) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын электрондук порталынан төмөнкү шилтеме боюнча таанышууга болот https://stepen.vak.kg/d_10_23_667/kidiralieva-nurgul-melisovna/.

Автореферат 2024-жылдын 22-ноябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,

филология илимдеринин кандидаты
Ыйсаева Н.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгы кыргыз адабиятын дүйнөлүк адабияттын контекстине алып чыкты жана дүйнөнүн түрдүү өлкөлөрүнүн окурмандарына, эң алды менен, дүйнөнүн улуттук сүрөтүн чагылдыруу менен кызыктуу боло алды.

Кыргыз жазуучусунун бүткүл дүйнөлүк адабиятка кирүү процесси тарыхый-адабий көз караштан алганда да, кеңири окурман аудиториясына чыгуу үчүн ар кандай тилдеги котормолордун жана чыгармалардын ролун жана маанисин түшүнүү жүзөгө ашкан автордук өз аң-сезимин калыптандыруу көз карашынан алганда да үлгүлүү болуп саналат. Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылык жолу жазуучу, эгерде, дүйнөнүн улуттук сүрөтүн көрсөтө алса жана анда ошону менен бирге жалпы адамзаттык гуманисттик башталышты чагылдырса, чет элдик окурмандарга кызыктуу боло алаарын тастыктайт.

Дүйнөнүн улуттук сүрөтү жана кош тилдүү чыгармачылык маселелери маданий жана адабий өз ара мамилелердин түрү катары актуалдуу мүнөзгө ээ, анткени дүйнөнүн этникалык сүрөтүн жана анын чет тилдүү окурмандар тарабынан кабыл алынышын көрсөтөт. Азыркы геосаясий шарттарда улуттук маселелер барган сайын курч жана актуалдуу мааниге ээ болууда, анткени алар глобалдык жана көп тилдүү мүнөзгө ээ болгон заманбап маалыматтык коомдо байкалууда.

Заманбап булактарда дүйнөнүн улуттук сүрөтүн ар түрдүү - философиялык, социологиялык, психологиялык жана башка көз караштардан изилдешет. Заманбап изилдөөлөрдө адабияттагы дүйнөнүн улуттук сүрөтү “этноконфессионалдык мотивдер”, “улуттук менталдуулук”, маданияттардын диалогу (цивилизациялар аралык, конфессиялар аралык) ж.б. катары каралат. Көпчүлүк учурда “этномаданий контекстинде” каралган "Чыгыш – Батыш", "өз – бөтөн" салттуу оппозициялары жаңы өңүттө пайда болууда. [Гачев, Г. Национальные образы мира. Евразия – космос кочевника, земледельца и горца [Текст]/ Г. Гачев. – М.: Институт ДИДИК, 1999 –368 с.; Гачев, Г. Чингиз Айтматов (в свете мировой культуры) [Текст]/ Г. Гачев. – Фрунзе: Адабият, 1989; Юнусов, И.Ш. Проблемы национального характера в русской литературе второй половины XIX: И.С. Тургенев, И.А. Гончаров, Л.Н. Толстой: автореферат диссертации доктора филологических наук [Текст]/ И.Ш. Юнусов. – Новгород, 2003; Асаналиев, К. Национальная антропология Ч. Айтматова [Текст]// Ковчег Чингиза Айтматова. – М., 2004. – С. 261–270; Мазанаева, Ш.А. Национальный мир через национальные образы в двуязычной прозе Ч. Айтматова [Текст]// Вестник ДГУ. Гуманитарные науки. – 2004. – Выпуск 6. – С. 21–28].

Кош тилдүүлүк аспектинде дүйнөнүн улуттук сүрөтүн чагылдыруунун негиздүү абдан актуалдуу маселелеринин бири келип чыгат, ал-дүйнөнүн улуттук сүрөтү жазуучу үчүн башка архетиптик, этномаданий, образдуу, семантикалык, лексикалык жана башка негиздерге ээ болгон, эне тили

болбогон башка тилде кантип кайра жаралат деген маселе. Дал ушул илимий проблематика сунушталган диссертациялык изилдөөдө негизги болуп саналат.

Диссертациянын темасынын билим берүү жана илимий мекемелеринин жүргүзгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Илимий изилдөө темасы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин (Ош МПУ) Айтматов таануу борборунун илимий изилдөө пландарына туура келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн негизги максаты Ч.Т. Айтматовдун кош тилдүү чыгармачылыгында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуунун көркөм образдарын, сюжеттик-композициялык түзүмдөрүн, формаларын жана каражаттарын табуу болуп саналат.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер чечилет:

1. Коомдук жана адабий феномен жана оозеки-тилдик байланыш чөйрөсүндөгү мыйзам ченемдүү көрүнүш катары көркөм кош тилдүүлүктүн өнүгүшүнө тарыхый-маданий жана адабий баяндоо жүргүзүү;

2. Көркөм чыгармачылыкта кош тилдүүлүк маселелерин изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздерин аныкталат.

3. Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылык жолунда кош тилдүүлүктүн ролу жана мааниси белгиленет.

4. Ч.Т. Айтматовдун повесттери жана романдары жазуучунун кош тилдүү чыгармачылыгында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн чагылдыруу көз карашынан талданат. Жарыяланган изилдөө темасынын көз карашынан алганда чыгармалардын баяндоо формалары жана образдар системасы изилденет.

5. Ч.Т. Айтматовдун повесттеринин жана романдарынын сюжеттик-композициялык түзүмдөрүндө жазуучунун улуттук дүйнө таанымынын жаралышы талданат.

6. Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн жаратуудагы мифологиялык жана фольклордук мотивдердин милдеттери аныкталат.

7. Көркөм тексттердин лексикалык курамы талдоого алынат, Ч.Айтматовдун тексттеринде дүйнөнүн улуттук сүрөтүн жараткан сөздөр, эң алды менен түркизмдер аныкталат.

8. Ч.Т. Айтматовдун повесттеринде жана романдарында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн чагылдыруу үчүн пайдаланылган формалар, образдар, көркөм-сүрөттөөчү каражаттар аныкталат жана талданат.

Иштин илимий жаңылыгы төмөнкүлөрдөн турат:

1) кош тилдүү автордун образдуу-ассоциативдик ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүгүн талдоого багытталган изилдөө каражаттарын пайдаланууга мүмкүндүк берүүчү изилдөө методологиясын жана методикасын аныктоодо;

2) кош тилдүү жазуучунун жалпы типологиялык өзгөчөлүктөрүн да, автордун жеке өзгөчөлүктөрүн да талдоого жана аныктоого мүмкүндүк берген Ч. Т. Айтматовдун орус тилдүү прозасын изилдөөдө;

3) Ч. Т. Айтматовдун орус тилдүү тексттеринде дүйнөнүн көркөм сүрөтүн жаратуунун өзгөчөлүктөрүн аныктоодо, Ч. Т. Айтматовдун чыгармаларынын сюжеттик-композициялык түзүмдөрүндө улуттук дүйнө таанымдын көрүнүшүн талдоодо;

4. кош тилдүү жазуучунун автордук аң-сезиминин өзгөчөлүгүн билдирген улуттук-тилдик образдуу каражаттарды аналитикалык кароодо;

5. Ч.Т. Айтматовдун орус тилдүү тексттеринде дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратууга мүмкүндүк берген көркөм-экспрессивдүү каражаттарды изилдөөдө;

6. улуттук лексиканы табуу жана аларды Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларынын контекстине киргизүү ыкмаларын аныктоодо.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык маанилүүлүгү аналитикалык материалдардын Кыргызстандын ХХ кылымдын экинчи жарымындагы адабий процессин илимий изилдөөнү андан ары кеңейтүү жана тереңдетүү үчүн колдонууга мүмкүндүк беришинде турат. Изилдөөнүн материалдары жана тыянактары кыргыз адабиятындагы улуттук жана башка улуттардын маселелери боюнча андан аркы изилдөөлөрдө, Кыргызстандын коомдук жана адабий турмушундагы кош тилдүүлүктүн ролун жана маанисин изилдөөдө колдонулушу мүмкүн. Диссертациялык изилдөөнүн мазмуну, библиографиялык аппараты ХХ кылымдагы дүйнөлүк адабияттын тарыхы, заманбап кыргыз адабиятынын жана ХХ кылымдагы орус адабиятынын тарыхы боюнча окуу китептерин иштеп чыгууда жана окууда, Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгына арналган атайын курстарды окутууда мазмундуу, методикалык жана маалыматтык материал катары пайдаланылышы мүмкүн.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

1. Кош тилдүүлүк жер цивилизациясынын элдеринин өз ара байланыштарынан келип чыккан мыйзам ченемдүү тарыхый-маданий көрүнүш.

2. Кыргыз этносунун тарыхый өнүгүүсүнүн жүрүшүндө жана анын Евразия мейкиндигиндеги элдер менен өз ара байланыштарында пайда болгон Кыргызстандагы коомдук жана көркөм кош тилдүүлүк дүйнөлүк коомдук-эстетикалык контекстке кошулууга мүмкүндүк берет.

3. Эң алды менен чет элдик окурмандарды кызыктырган дүйнөнүн улуттук сүрөтү өзүнүн формаларын, образдарын, сүрөттүү-экспрессивдүү каражаттарын талап кылат жана бул Ч. Т. Айтматовдун орус тилиндеги тексттеринде өзгөчө айкын көрүнүп турат.

4. Ч. Т. Айтматовдун чыгармаларын орус тилине жана башка тилдерге которуу, кош тилдүү чыгармачылыкка өтүү жазуучунун жана кыргыз адабиятынын дүйнөлүк адабияттын контекстине кирүүсүнө шарт түздү.

5. Кыргыз жазуучусунун автордук аң-сезими орус тилиндеги түп нускалуу тексттерде да, орус тилиндеги чыгармаларда да дүйнөнүн улуттук сүрөтүн чагылдырууга мүмкүндүк берет;

6. Дүйнөнүн улуттук сүрөтү жазуучунун орус тилдүү чыгармачылыгында ар кандай деңгээлде – тематикалык, образдуу, сюжеттик-композициялык, стилистикалык жана лексикалык деңгээлде кайра жаралат.

7. Ч.Т. Айтматов колдонгон уламыштар, мифтер баарыдан мурда улуттук дүйнө таанымды камтыйт, ошол эле учурда көп деңгээлдүү жалпы адамзаттык аң-сезимдин көркөм көрүнүшү да болуп саналат.

8. Ч. Т. Айтматовдун кош тилдүү чыгармачылыгында дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн чагылдырылышы көркөм түзүмдөрдүн бардык деңгээлдеринде жана элементтеринде камтылган, анын ичинде: чыгармалардын аталышы, баяндоо формалары, эпиграфтар, сюжеттик-композициялык түзүлүш, сюжеттен тышкаркы элементтер, пейзаждар, каармандардын образдарынын системасы, көркөм деталдар ж. б. бар.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Биринчи жолу Чыңгыз Айтматовдун кош тилдүү жазуучу катары чыгармачылык эволюциясы каралууда. Ч.Т. Айтматовдун кош тилдүү чыгармачылыгында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуу көз карашынынан көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүлөт. Ч.Т. Айтматовдун орус тилиндеги чыгармаларында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуунун идеялык-тематикалык, жанрдык-поэтикалык, сюжеттик-композициялык жана стилистикалык өзгөчөлүгү аныкталат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги жоболору жана илимий жыйынтыктары эл аралык конференциялардын материалдарында, КМУнун, ОшМУнун, ПензМУнун ж. б. окуу жайларынын журналдарында, ЖОЖдордогу илимий эмгектердин жыйнактарында макала жана баяндама болуп жарык көрдү.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда жарыялоонун толуктугу. Изилдөөнүн негизги жоболору 13 басылмада ачылган. Алардын жалпы көлөмү 6,5 басма баракка барабар.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, үч баптан, корутундудан, колдонулган булактардын тизмесинен турат. Иштин негизги мазмунунун көлөмү 153 (жүз элүү үч) беттен турат. Адабияттардын тизмеси, практикалык сунуштар жана аннотация менен жалпы көлөмү 167 (жүз алтымыш жети) баракты түзөт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын **киришүүсүндө** темасы, актуалдуулук, методологиялык негиздери, илимий жаңылыгы, теориялык мааниси жана изилдөөнүн илимий-практикалык баалуулугу негизделген; коргоого алып чыгуучу жоболор түзүлдү; иштин материалдарын апробациялоо жөнүндө

маалымат берилди; изденүүчүнүн жеке салымы жана алынган жыйынтыктары аныкталды.

"Билингвизм коомдук жана көркөм көрүнүш катары" деп аталган биринчи бапта билингвизм түшүнүгү аныкталат, бул көрүнүштүн пайда болушуна жана иштешине тарыхый-маданий өбөлгөлөрдүн коомдук турмуштагы орду жана мааниси, түрдүү элдердин сөз чеберчилигинде пайда болушу, эң алды менен кыргыздардын тарыхы, маданияты жана адабияты дискурсу көз карашында баяндама жасалат.

Биринчи баптын **"Кош тилдүүлүктүн тарыхый-маданий дискурсу коомдук жана адабий көрүнүш катары"** деп аталган биринчи бөлүмүндө тарыхый-маданий баяндама аркылуу кош тилдүүлүк мыйзам ченемдүү көрүнүш жана ар кандай маданияттардын кесилишинде, түрдүү элдердин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасында пайда болот деген тыянак чыгарылат. Көп тилдүүлүк, жазуучулук кош тилдүүлүк жана көркөм кош тилдүүлүк түшүнүктөрүн айырмалоо керек. Биринчи учурда, белгилүү бир географиялык ареалдарда жана тарыхый-маданий реалдуулукта ар кандай тилдердин болушун түшүнүү керек. Экинчисинде, жазуучунун эки тилди билүүсү жөнүндө түшүнүлөт. Үчүнчүсүндө, эки тилде көркөм чыгармаларды жаратуу деп билүү керек. Коомдук жана жеке кош тилдүүлүк, анын ичинде жазуучулук кош тилдүүлүк, ар кандай элдердин тарыхый тагдыры жана өз ара мамилелери менен жаралат. Экинчи тилди мыкты билүү жана таланттын болушу – эки тилдүү жазуучулардын жогорку көркөмдүктөгү чыгармаларды жаратуусунун негизги факторлору болуп саналат. Бул учурда биз, көркөм кош тилдүүлүк жөнүндө айта алабыз.

Ошону менен бирге кыргыз адабиятында эки тилде – кыргыз жана орус тилинде жазган жазуучулардын чыгармачылыгы азыраак деңгээлде изилденген. Кыргыз адабиятчысы жана адабий сынчысы К.Асаналиев орус филологиясында "билингвизм" же "кош тилдүүлүк" деген терминдер өзгөчө коомдук-маданий көрүнүштү билдирээрин белгилеп, кош тилдүүлүк маселеси "тил илими жагынан белгилүү деңгээлде изилденген деп эсептейт. Кош тилдүүлүк маселелерине арналган жамааттык иштер, жеке монографиялар бар". Адабият таануу жаатында бул маселе салыштырмалуу жакында эле пайда болду. Бул тууралуу айтып жатып, ал көп улуттуу советтик филологияны айтып жатат. Кыргыз филологиясына байланыштуу К. Асаналиев каймана мааниде: "калемдин учу да кагазга тие элек" деп белгилеген. [Асаналиев, К. Чынгыз Айтматов – адабий доор: Адабий сын [Текст]/ К. Асаналиев. – Б.: Кутаалам, 2013. – 184 б.47, с. 4–5].

Биринчи баптын **"Кош тилдүүлүк оозеки байланыш дискурсунда жана көркөм чыгарманын текстинде"** деп аталган экинчи бөлүмүндө байланыш актыларында жана көркөм чыгармачылыкта кош тилдүүлүктүн маңызы жана көрүнүшү ачып берилген. Диссертацияда кош тилдүүлүктүн шарттарында улуттук тилдер көпчүлүк учурларда белгилүү аймактарда пайдаланылган жана үстөмдүк кылган башка тилдердин тажрыйбасы аркылуу калыптанганын жана өнүккөндүгүн айкындаган тарыхый-маданий

фактылар келтирилген. Жазуучу жеке жана коомдук жашоосундагы маданияттардын туруктуу өз ара аракеттенүүсү менен гана ал көркөм кош тилдүүлүк чөйрөсүнө ийкем кирип, толук кандуу эстетикалык баалуу адабий чыгарма жаратат. Ошону менен бирге, улуттук да, маселен, дүйнөнүн улуттук сүрөтүн да, башка тилдин семантикасын да жана ошого ылайык дүйнөнү таанууну жана аны көркөм образдарда чагылдырууну камтыган дүйнөнүн көркөм сүрөтү дээрлик кеңейет. Кызыктуу маданий көрүнүштөр пайда болот. Бир жагынан, дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн башка тилдеги көркөм дискурсу жөнүндө айтууга болот. Экинчи жагынан, башка тилде жаралган чыгармалар дүйнөнүн улуттук образдарын канчалык деңгээлде толук кандуу чагылдыра алат деген суроо туулат. Бул илимий маселе диссертациянын кийинки бөлүмдөрүндө каралды.

Биринчи баптын **“Кыргыз элинин жана адабиятынын тарыхындагы билингвизм”** деп аталган үчүнчү бөлүмүндө Кыргызстандын коомдук, маданий жана адабий турмушундагы бул көрүнүштүн ролу жана мааниси аныкталат. Тарыхый-маданий фактылардын негизиндеги изилдөөдө, булактарды изилдөөдө кыргыз маданиятындагы лингвистикалык жана көркөм кош тилдүүлүктүн башаты дал ошол орто кылымдардагы доорго туш келет, анда фольклордук жана жазуу жүзүндөгү салттардын кесилишинде аймактык маанидеги чыгармалар жаралгандыгы, тили жана дини боюнча тектеш, туугандаш жана жакын болгон элдердин кенчине айлангандыгы аныкталган. XIX–XX кылымдардын чектеринде кыргыз адабиятында орус маданияты менен тарыхый байланышкан жаңы маданий парадигма пайда болду. Улуттун стадиялык өнүгүү көз карашынан алганда, бул салттуу жашоо формасынан жаңы жашоо формаларына өтүү болду. Улам өсүп бараткан кыргыз-орус байланыштары, Кыргызстандын СССРге кириши, XX кылымда кыргыздардын өнүгүшүнүн идеологиялык жана тарыхый-маданий өнүгүү факторлору кыргыз-орус кош тилдүүлүгүнүн пайда болушуна алып келди, анын эң жогорку көрүнүштөрүнүн бири Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгы болду.

Жазуучунун жеке жана коомдук жашоосундагы маданияттардын туруктуу өз ара аракеттенүүсү менен гана ал көркөм кош тилдүүлүк чөйрөсүнө ийкемдүү түрдө кирип, толук кандуу чыгарма жаратат. Эстетикалык баалуу адабий чыгармалар жаралат. Ошол эле учурда улуттук жашоо дүйнөсү бир кыйла кеңейип, улуттук, мисалы, чет элдик тилдин каармандарын жана семантикасын, демек, дүйнөнүн көз карашын жана аны көркөм образдарда чагылдырууну камтыйт.

Г. Гачев "кош тилдүүлүк – бул көрүүнүн өтө тактыгын, ой жүгүртүүнүн көлөмдүүлүгүн шарттаган эки дүйнө таанымдын, дүйнө системаларынын диалогу" деп жазган [Гачев, Г.Д. Национальные образы мира [Текст]/ Г. Д. Гачев. - М., 1988].

Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларын кыргыз адабиятынын да, орус адабиятынын да феномени дешкени көрсөтмөлүү факт болуп саналат. Россиянын мектептеринде кыргыз жазуучусунун чыгармаларын орус

адабиятынын көрүнүшү катары окутушат. Бул боюнча жазуучу өзү мындай деп белгилеген: "Орус тилине көркөм практиканын формасы, адабий чыгармаларды жаратуунун формасы катары кайрылуу менен улуттук жазуучулар орус салттарын гана эмес, өздөрүнүн улуттук адабияты менен маданиятын да өнүктүрүшөт. Бул өнүгүү турмуштук материалды тандоодо, аны чагылдырууда, образдуу системада, фольклордук мотивдерди колдонууда, өз эне тилдериндеги сөздөрдү колдонууда да көрүнөт" [Айтматов, Ч. Проблема двуязычия [Текст]// Азия и Африка. –1989. – № 2].

Биринчи баптын тыянактары:

1. Кош тилдүүлүк-түрдүү элдердин тарыхый-маданий өз ара аракеттешүүсүнүн натыйжасында мыйзам ченемдүү пайда болгон мыйзам ченемдүү коомдук көрүнүш болуп саналат. Кош тилдүүлүк байыркы мезгилдерде пайда болот жана андан ары бүткүл дүйнөлүк тарыхтын бардык кийинки этаптарында, турмуш-тиричилик жана коомдук деңгээлдердеги белгилүү тарыхый-саясий жана социалдык-маданий өбөлгөлөрдө уланат, дээрлик өнүккөн маданиятта өзүнүн жазуу жүзүндөгү чагылдырылышына ээ болот.

2. Кош тилдүүлүк тарыхый-маданий дискурстан алып караганда негизинен көп улуттуу мамлекеттерде пайда болот жана коомдук муктаждыктар менен шартталгандыгын көрсөтөт. Кош тилдүүлүктүн пайда болуу себептери эки негизги типтин – табигый (коомдун тарыхынын өнүгүшүндө) жана жасалма (адамдар тарабынан атайын уюштурулган жана башкарылган) кош тилдүүлүктүн пайда болушуна байланыштуу. Кош тилдүүлүктүн пайда болушу адамзат коомунун өнүгүшүндө мыйзам ченемдүүлүк катары көрүнөт. Кош тилдүүлүктүн маселелерин чечүү конкреттүү социумдарда түзүлгөн шарттарга жараша болот.

3. Көркөм кош тилдүүлүк сөз чеберчилигинин өзгөчөлүгүнө байланышкан өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ. Ошону менен бирге, адабий жана көркөм билингвизмди изилдөө башка гуманитардык илимдерге, эң алды менен- философиялык – психологиялык, лингвистикалык, маданий жана искусство таануу илимдерине таянышы керек.

4. Билингвалдык чыгармачылыкта дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуунун өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө жогоруда аталган илимдердин усулдарын жана жетишкендиктерин айкалыштырган комплекстүү ыкманын зарылдыгы айкын көрүнүп турат. Көп тилдүүлүк, жазуучулук кош тилдүүлүк жана көркөм кош тилдүүлүк түшүнүктөрүн айырмалоо керек. Биринчи учурда, белгилүү бир географиялык аймактарда жана тарыхый-маданий реалдуулукта ар кандай тилдердин иштешин түшүнүү керек. Экинчисинде, жазуучунун эки тилди билүүсү жөнүндө түшүнүлөт. Үчүнчүсүндө, эки тилде көркөм чыгармаларды жаратуу деп билүү керек.

5. Жазуучулук кош тилдүүлүк кош тилдүү жазуучулардын чыгармачылыгын изилдөө мүмкүнчүлүктөрү, натыйжалары жана келечеги жөнүндө сөз кылууга мүмкүндүк берет. Кош тилдүү жазуучулардын жогорку көркөмдүктөгү чыгармаларды жаратуудагы ийгилик факторлору көркөм

чыгармалардын айрым авторлору негизин түзгөн объективдүү жана субъективдүү аспектилерге байланыштуу болот.

6. Бир убактарда адамдын практикалык иш-аракеттеринен жаралган кош тилдүүлүк анын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүнүн бири болуп саналат. Эгерде, тилдин эң жогорку формасы адабий тил болсо, анда көркөм кош тилдүүлүк эки тилде сүйлөөнүн эң жогорку формасы деп толук негизде айтууга болот.

7. Жазуучу жашоосунда маданияттардын, жеке жана коомдук маданияттардын тынымсыз аралашуусу менен гана көркөм кош тилдүүлүк чөйрөсүнө ийкемдүү түрдө кирип, толук кандуу эстетикалык баалуу адабий чыгарма жаратат. Ошону менен бирге, улуттукту да, маселен, дүйнөнүн улуттук сүрөтүн да, башка тилдин семантикасын да жана ошого ылайык дүйнөнү таанууну жана аны көркөм образдарда чагылдырууну камтыган дүйнөнүн көркөм сүрөтү дээрлик кеңейет.

"Ч.Т. Айтматовдун кош тилдүү чыгармачылыгындагы дүйнөнүн улуттук сүрөтүн изилдөөнүн методологиясы жана методдору" деп аталган экинчи бапта кош тилдүү Ч. Т. Айтматовдун чыгармаларындагы дүйнөнүн улуттук сүрөтүн адабий талдоонун жана чечмелөөнүн методологиялык ыкмалары жана методикасы аныкталган.

Изилдөөнүн объектиси Чыңгыз Айтматовдун эки тилдүү көркөм чыгармачылыгы.

Изилдөөнүн предмети Чыңгыз Айтматовдун орус тилиндеги чыгармаларындагы дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуу өзгөчөлүгү көз карашынан алгандагы чыгармачылыгы.

Изилдөө методдору. Диссертациялык теманы ачууда салыштырмалуу-типологиялык, салыштырмалуу-тарыхый жана сүрөттөөчү методдор колдонулган.

Экинчи баптын "Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы кыргыз-орус кош тилдүүлүгүнүн калыптанышы: социомаданий жана психологиялык факторлорду изилдөөнүн методологиясына" деп аталган биринчи бөлүмүндө кыргыз жазуучусун кош тилдүү чыгармачылыкка алып келген социалдык-саясий, маданий-эстетикалык, биографиялык жана психологиялык факторлорго аналитикалык баяндама жүргүзүлөт. Дүйнөнүн улуттук көркөм сүрөтүн автор үчүн эне тили болбогон башка тилде кайра жаратуу өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ, анткени ар кандай маданий парадигмаларды синтездейт. Жазуучу өзүнүн дүйнө жөнүндөгү улуттук жана көркөм концепциясын чагылдыруу үчүн дүйнөнү белгилүү тилдик сүрөттөө менен түзүлгөн лексикалык, сүрөттөөчү-көркөм каражаттарды ылайыкташтырат. Адабий чыгармада тил аркылуу жазуучунун жеке көз карашын, тил материалынын каршылыгын жеңүү жөндөмүн чагылдырган дүйнөнүн көркөм сүрөтү жаралат. Кыргыз жана орус тилдеринде жазган кош тилдүү жазуучу автордун аң-сезиминде менталитет менен бышык бекемделген дүйнөнүн тилдик жана улуттук сүрөтүн, ошондой эле дүйнөнүн орус тилдик сүрөтүн айкалыштырат, анткени дал ушул тил автордук интенцияларды ишке

ашыруучу материал катары кызмат кылат. Кош тилдүүлүктүн маселелерин талдоодо жазуучуну эне тили болбогон башка тилде чыгарма жаратууга алып келген социалдык-маданий факторлорду гана эмес, контекстинде чыгарма жазылган доорду таанууну, ошондой эле белгилүү бир доордун тарыхый-маданий реалдуулуктарын жана дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуу өзгөчөлүктөрүн да эске алуу зарыл. Социомаданий факторлору жазуучулук практикасынын контексти болуу менен чыгармачылык психологиясына жана дүйнө түшүнүгүнө таасир берген. Буга байланыштуу чыгармаларды талдоодо психологиялык жана дүйнө тааным ыкмаларын пайдалануу маанилүү болуп саналат. Ч.Т. Айтматов эне тилинде жана орус тилдеринде көркөм образдарды жаратуу өзгөчөлүгүн түшүнүү менен, котормолор аркылуу адабияттык практикага келген.

Экинчи баптын “Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгындагы дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуунун көркөмдүк өзгөчөлүгү: аныктоо жана талдоо ыкмалары” деп аталган экинчи бөлүмдө кыргыз жазуучусунун чыгармаларында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн жаратуунун ыкмаларын жана формаларын аныктоонун жолдору белгиленет. Адабий талдоонун жемиштүү ыкмаларынын бири болуп чыгарманы бардык көркөм элементтердин түзүмдүк байланышында жана окурмандык рецепцияда кароону өбөлгөлөгөн системалуу мамиле эсептелет, ал чыгарманы бардык көркөм элементтердин структуралык байланышында жана окурмандык кабыл алууда кароону камтыйт. Чыгарманын архитекtonикасы өзүнө дүйнөнүн улуттук сүрөтү орун алган жазуучунун концептосферасын камтыйт, ал улуттук жашоо дүйнөнүн улуттук өзгөчөлүгүнө көз каранды. Бул жерде ой сөз чеберинин дүйнө таанымынын өзөгүндө жаткан, көбүнчө чыгармада анын эркинен тышкары, сезилбей чагылдырылган дүйнөнүн улуттук сүрөтү жөнүндө болуп жатат Адабият таануучунун милдети-чыгарманын бардык деңгээлдеринде дүйнөнүн улуттук сүрөтүн аныктоо жана талдоо болуп саналат.

Албетте, Айтматовдун кош тилдүүлүк аркылуу дүйнөнүн улуттук сүрөтүн чагылдыруучу каражат катары фольклорго кайрылуусунда өзүнүн факторлору жана себептери болгон. Анткени, кош тилдүү адамдын эки чындыгы бар: улуттук жана улуттук эмес. Жазуучунун көркөм арсеналында макал-лакаптар, накыл сөздөр, уламыштар, мифтер, жомоктор түрүндөгү элдик-поэтикалык чындыктар жана дүйнөнүн тилдик улуттук сүрөтүн чагылдырган кыргыз тилинин лексикасы бар.

Ч.Т. Айтматовдун чыгармалары көбүнчө жалпы адамзаттык маселе улуттук маселе аркылуу чагылдырылгандыгынын натыйжасында дүйнөгө таанылды. Бул тууралуу чет элдик изилдөөчүлөрдүн эмгектери да тастыктап турат. Л.Үкүбаева өз изилдөөсүндө чет элдик изилдөөчүлөр өз эмгектеринде "... жазуучунун элдик эпостун рухуна жана жалпы элдик оозеки чыгармачылыкка жакындыгы жөнүндө жана бул фольклордук чыгармалардын жакындыгы жана колдонулушу жазуучунун чыгармачылыгына өзгөчө маани берет" деп айтышканын белгилейт:

[Укубаева, Л. Чингиз Айтматов: эстетика и национальная основа [Текст]/ Л. Укубаева. – Бишкек: «Турар», 2017. – С. 51].

Жазуучунун чыгармаларында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн жаратуу кыргыз адабиятынын фольклоруна кайрылуу жана аларды чыгармачылык менен колдонуу аркылуу ишке ашырылат. Атап айтканда, фольклордун элементтерин анын жалпы адамзаттык мааниси менен колдонуу дүйнөнү жалпы адамзаттык көз караш менен кароого, чыгармалардын кеңири масштабга чыгуусуна алып барган улуттук өзгөчөлүктү жаратууга түрткү болду.

Экинчи баптын “Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн эки тилде чагылдыруунун өзгөчөлүктөрү: орус тилинде улуттук дүйнөнү кайра жаратуу маселелери” деп аталган үчүнчү бөлүмдө дүйнөнүн кыргыз улуттук сүрөтүнүн өзгөчөлүктөрү жана аны орус тилинде кайра жаратуунун көркөм методдору мүнөздөлөт. Кыргыз жазуучусу орус тилинде чыгармаларды жаратууда орус тилине кирген жалпы түрк тилиндеги сөздөрдү колдоно алат, айрыкча, XX кылымдагы артефакттарды белгилөөдө кыргыз тилине орус тили аркылуу кирген аталыштар колдонулат. Ошентип, чыгарманын идеялык-эстетикалык мейкиндигин байытуучу маданияттардын тилдик жана образдык айкалышы ишке ашат. Ч.Т. Айтматов чыгармаларын орус тилинде жазуу менен, чындыгында, улуттук кош тилдүүлүктүн башатында туруп, улуттук маданиятты да, адабиятты да байыткан.

Экинчи баптын тыянактары:

1. Ч.Т. Айтматовдун өмүр жолунун жана чыгармачылыгынын психологиясынын дискурсуна келип чыккан изилдөөнүн методологиялык негизи болуп тарыхый-маданий, салыштырма-тарыхый, психологиялык, герменевтикалык, аксиологиялык адабият таануу принциптери саналат.
2. Ч.Т. Айтматовдун жазуучулук кош тилдүүлүгүнүн калыптанышында социомаданий факторлорго– ар түрдүү тилдер менен маданияттардын өз ара аракеттенүүсүндөгү көп улуттуу мамлекет катары Совет империясынын алкагында улуттук маданияттын өнүгүү контекстине чоң роль таандык.
3. Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуунун өзгөчөлүктөрүн аныктоодогу методологиялык принциптердин бири болуп чыгармачылыктын психологиясынын көз карашынан кароо, көркөм психологизмдин көркөм образдардагы, формалардагы жана каражаттардагы сублимациясы саналат. Дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн өзгөчөлүгүн аныктоо, аларды чыгарманын көркөм өзөгүндө чагылдыруу сыяктуу эле чыгармалардын поэтикасынын бардык мазмундук жана формалдуу деңгээлдеринде ишке ашырылышы керек: идеялык-тематикалык, сюжеттик-композициялык, каармандардын образдар системасында, стилдик деңгээлде.
4. Таралуу географиясы жана орус тилинде сүйлөгөндөрдүн саны өзүнүн чыгармачылыгын кеңейтүүгө умтулган кош тилдүү жазуучулардын көңүлүн бурдурду. Орус жана кыргыз алфавитинин кириллицага негизделгендиги да белгилүү мааниге ээ, бул тексттерди формалдуу жана үн менен кабыл алууну

жеңилдетет. Андан да бул коомдук кош тилдүүлүктүн шарттарында болуп жатканын айтуу керек.

5. Орус тилинде башка тилден кирген көптөгөн сөздөр, анын ичинде түркизмдер бар. Методологиялык көз караштан алганда бул чоң мааниге ээ, анткени тилдин өзүндө түрк тилдүү жазуучуга дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратууга мүмкүндүк берген лексикалык бирдиктер бар.

6. Кыргыз жазуучусу орус тилиндеги чыгармаларды жаратууда орус тилине кирген жалпы түрк тилиндеги сөздөрдү колдоно алат, бирок, чыгармада, өзгөчө XX кылымдагы өнүгүүнү белгилөөдө кыргыз тилине орус тили аркылуу кирген аталыштар колдонулат. Ошентип, чыгарманын идеялык-эстетикалык мейкиндигин байытуучу тилдик жана образдык синтези жүрөт. Ч.Т. Айтматов чыгарма жазууда орус тилине кайрылып, чындыгында улуттук кош тилдүүлүктүн башатында туруп, улуттук маданиятты да, адабиятты да байыткан.

“Чыңгыз Айтматовдун орус тилиндеги чыгармаларында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуунун поэтикасы” деп аталган үчүнчү бапта чыгармалардын идеялык-тематикалык негизиндеги жана сюжеттик-композициялык түзүмүндөгү дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуунун поэтикасы, көркөм тексттердин түзүмүндө кош тилдүү ой жүгүртүүнүн көрүнүшү каралат, Ч. Т. Айтматовдун чыгармаларынын сүрөттөөчү-экспрессивдүү каражаттарындагы кош тилдүүлүк аныкталат.

Үчүнчү баптын **“Чыгармалардын идеялык-тематикалык негизинде жана сюжеттик-композициялык түзүмүндө дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуунун поэтикасы”** деп аталган биринчи бөлүмүндө “улуттук мүнөз” жана “дүйнөнүн улуттук сүрөтү” түшүнүктөрү бири-бирине тиешелүү, бирок, бирдей эмес деген ой жүргүзүлөт. Дүйнөнүн улуттук сүрөтү тилде чагылдырылган архетиптик, менталдык негизде түзүлөт. Мүнөз биринчи кезекте социалдык-маданий факторлор менен аныкталган көбүрөөк өзгөрүлмөлүү категория. Дүйнөнүн улуттук сүрөтү анча өзгөрүлмөлүү эмес, антсе да, эволюциялашат, бирок, анын архетиптик негиздери туруктуу. “Тоолор жана талаалар” мезгилиндеги повесттеринде улуттук дүйнө тааным жана образдар чыгармалардын идеялык-көркөм түзүмүндө ачык-айкын эмес, көбүрөөк формалдуу эмес, мазмундук деңгээлде кабыл алынган, 60-жылдардын ортосунан, “Жаныбарым Гүлсары” повестинен баштап, мифтер, уламыштар, ырлар чыгармалардын композициясына түздөн-түз адабий ыкма катары киргизилген. Белгилей кетсек, ушул мезгилден баштап Ч.Т. Айтматов чыгарма жазууда орус тилине өтөт. Кыязы, жазуучу үчүн эми формалдуу-мазмундук түзүмдүн өзүндө улуттук башталышты көрсөтүү маанилүү.

Ч.Т. Айтматовдун алгачкы повесттеринде чындыкты өзгөртүүнүн, жеке инсанды тар патриархалдык-уруулук негиздерден бошотуунун революциялык пафосу орун алган. “Бетме-бет” повестинин ар кандай варианттарындагы басылмаларынын тарыхы биздин теманын алкагында бир нече маанилүү учурларды ачып берет. Эң негизгиси-чыгарманы жарыяланган

мезгилдин контекстинде талдоо керек, биздин методологиялык ыкмабыз тастыкталат. Повесттин биринчи басылышы айрым адабият таануучулар классицизм менен байланыштырган, үстөмдүк кылган көркөм ыкма социалисттик реализм болуп турган совет доорунда ишке ашырылган. Ошондуктан баштапкы вариантында сезим жана милдеттин ортосундагы келишпестик бир түрдүү чечилген, мүнөздөр схемалуу белгиленген. Дүйнөнүн улуттук сүрөтүн толук кандуу ачуу тууралуу сөз да болгон эмес, анткени анын социалдык-психологиялык шартталышы жетишерлик терең эмес, заманга жараша болгон.

Кайра куруу доорунан кийин кошулган эненин өлүмү жөнүндөгү бап чыр-чатакты тереңдетет жана дүйнөнүн улуттук сүрөтүн өзүнүн улуттук өзгөчөлүгүндө ачып берет. Сюжеттик линия кулакка тартуу темасынын кошулушу жана бул окуялардын совет доорундагы караганда башкача чечмелениши менен кеңейет. Бул биздин параграфтын башындагы айткан дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн өзгөрүлмөлүүлүгү экендиги жана социалдык-идеологиялык негизделгендиги тууралуу аныктамабызды тастыктайт. Кыргыздардын менталдык өзөгүндө ата-бабаларына, ата-энелерине, алар менен байланышкан культтарга жана ырым-жырымдарга өзгөчө мамиле жасалат. Каармандын энесинин өлүмү жана аны көмүүгө мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу каармандын коомдон алыстап кеткендигин көрсөтүп, ага драмалуу мүнөз берет.

"Жаныбарым Гүлсары" чыгармасынан баштап, кээде элдик каада-салттардан, ишенимдерден, адеп-ахлактык нормалардан ажыроо улуттук жашоодо терс кесепеттерге алып келиши мүмкүн деген түшүнүнүү келет. Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларында улуттук башталыштарга кайтуу жана ата-бабалардын осуяттарына ылайык улуттук жашоону куруу чакырыгы уламулам, ачык-айкын, драмалуу жана трагедиялуу жаңырат. "Тоолор жана талаалар" мезгилинин повесттеринде улуттук дүйнө тааным жана образдар чыгармалардын идеялык-көркөм түзүмүндө ачык-айкын эмес, формалдуу эмес, мазмундук деңгээлде кабыл алынгандыктан, 60-жылдардын ортосунан, "Жаныбарым, Гүлсары" повестинен тартып, мифтер, уламыштар, ырлар чыгармалардын композициясына түздөн-түз адабий каражат катары киргизилген. Белгилей кетсек, ушул мезгилден баштап Ч.Т. Айтматов чыгарма жазуунун орус тилине өтөт. Кыязы, жазуучу үчүн эми эң формалдуу-мазмундук структурада улуттук башталышты көрсөтүү маанилүү.

"Жаныбарым Гүлсары" повести алкакталган баян катары гана түзүлбөстөн, өзгөчө психологиялык параллелизмди көрсөтөт – каармандын жана анын атынын жашоосун параллелдүү сүрөттөө да түп тамыры менен эпикалык элдик чыгармачылыкка негизденет. "Манас" эпосун эске алалы.

Изилдөөдө Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларына дүйнөнүн улуттук сүрөтү көз карашынан жасалган экскурс кош тилдүү жазуучунун чыгармачылыгында тексттердин идеялык-тематикалык жана сюжеттик композициялык структурасында жазуучунун дүйнө таанымы чыгармалардын

негизин түзүп жана көркөм түзүмдөрдүн бардык деңгээлдеринде орун алгандыгын көрсөттү.

Үчүнчү баптын “Чыңгыз Айтматовдун көркөм тексттеринин түзүмүндөгү кош тилдүүлүк” деп аталган экинчи бөлүмүндө көркөм тексттердин түзүмүндөгү кош тилдүү ой жүгүртүүнүн көрүнүштөрү талданат. Чыгарманын көркөм түзүмү автордун өзүнүн дүйнө таанымы жана дүйнөгө көз карашы аркылуу аң-сезимдүү жана аң-сезимсиз системалаштырылат. Чыгарманын көркөм түзүмүн жаратууда чыгармалардын мазмунунда жана поэтикасында эрктүү же эрксизден орун алган улуттук образдуу система башкы мааниге ээ болот. Ч. Т. Айтматовдун повесттерин жана романдарын системалуу талдоо жазуучунун улуттук дүйнө таанымы, дүйнөнү билүү концепциялары идеялык-эстетикалык негиз болуп саналып жана көркөм түзүмдөрдүн бардык деңгээлдеринде жана элементтеринде, анын ичинде: чыгармалардын аталышында, баяндоо формаларында, эпиграфтарда, сюжеттик-композициялык түзүлүштөрдө, сюжеттен тышкаркы элементтерде, пейзаждарда, каармандардын образдар системасында, көркөм деталдарда ж. б. орун алат деген ой бүтүмгө алып келет.

Үчүнчү баптын “Кош тилдүү Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы стилдик өзгөчөлүк” деп аталган үчүнчү бөлүмүндө орус тилинде улуттук көрүнүш кандайча чагылдырылганы, орус маданиятында аналогу жок реалдуулуктарды жана артефакттарды тилдик бирдиктер аркылуу чагылдыруу маселелери кантип чечилгени каралган. Ч.Т. Айтматовдун эки тилдүү чыгармачылыгын талдоо көркөм материалдарды жазуу жана анын окурмандар тарабынан кабыл алынышы ар түрдүү тилдик системаларда ар кандай болоорун көрсөтөт. Сыягы, башка тилдүү окурман үчүн маалыматтык, мазмундук жагы маанилүү, ал эми кыргыз окурманы үчүн, мындан тышкары, эмоционалдуу-экспрессивдүү кабылдоо зарылдыгы бар. Негизинен, Ч.Т. Айтматов өз чыгармаларында сөздүктөрдө жазылган кыргыз жана орус лексикасын чеберчилик менен колдонгон. Ал аларды дүйнөнү улуттук сүрөтүн чагылдыруу үчүн, каармандардын образдарын ачууда, кырдаалдарды, окуяларды сүрөттөөдө колдонгон. "Кылым карытар бир күн" романында ал жаңы сөз, жаңы түшүнүк жаратат—акыл—эстен, тууганчылыктан жана салттуу адеп-ахлактыктан ажыраган адамды түшүндүргөн сөз жаратат. Тилде жаңы сөздөр тил системасында лексикалык белгиге муктаж болгон улуттук турмуштагы жаңы реалдуулуктарынан кийин пайда болот. Ч. Т. Айтматов алгач улуттук тарыхтагы жаңы тенденцияларды байкаган жана аны уламыштын көркөм түрүндө билдирген, ага манкурт деген жаңы сөздү киргизген. Манкурт деген сөздүн жаралуу тарыхы кош тилдүү чыгармачылыктын үзүрлүү экендигин айгинелейт. Дал ушул кыргыз жана орус тилдерин жакшы билүүсү жазуучуга жаңы сөз жаратууга, көптөгөн өлкөлөрдө болуп жаткан коомдук-адеп-ахлактык турмуштагы көрүнүштү билдирген түшүнүктү дүйнөлүк турмушка киргизүүгө мүмкүндүк берди. Адабият тарыхында мындай учурлар кездешет, бирок сейрек

кездешет. Орус тилдүү жазуучунун көркөм чыгармачылыгындагы башкы нерсе-улуттук колориттин мазмунун жеткирүүдө тактыкка жетишүү. Ойду адекваттуу жеткирүүдө биринчи кезекте лексиканы тандоо маанилүү. Орус лексикасына кирген, туруктуу калыптанып калган сөздөр текстти түшүнүүдө эч кандай кыйынчылык жаратпайт жана атайын түшүндүрмөлөрдү талап кылбайт. Кош тилдүү автор орус тилдүү окурманга тааныш эмес чагылдырылып же сүрөттөлүп жаткан предметтин образдуулугун, өзгөчөлүгүн билдирүүчү каражат катары пайдаланган улуттук лексика түшүндүрүүнү, которууну же түшүндүрүүнүн белгилүү бир ыкмасын талап кылат. Повесттеги дүйнөнүн улуттук сүрөтү жана экспрессия каармандардын кайрылуулары, диалогдору, эмоционалдык абалын чагылдыруу аркылуу жаралат. Чыгарманын мазмунун түшүнүү үчүн гана эмес, экспрессивдүү кабыл алуу үчүн да тексттин өзүндөгү ар башка тилдеги бирдей маанини билдирген сөздөрдү параллелдүү пайдалануу белгилүү формалдуу мааниге ээ.

Дүйнөнүн жашоо сүрөтү түшүнүгү комплекстүү болуп саналат жана өзүнө жеке адамдын психологиялык маанидеги мүнөзүн гана эмес, анын чөйрө менен болгон мамилесин, дүйнөгө болгон көз карашынын өзгөчөлүгүн, менталитетин, жашоо образынын өзгөчөлүктөрүн, анын ичинде руханий жана турмуш -тиричилигин да камтыйт.

Кош тилдүү жазуучу, баарынан мурда өз улутунун өкүлү, анын чыгармачылык психологиясы жана элестүү дүйнө таанымы улуттук архетиптерге жана дүйнөнүн улуттук сүрөтүнө негизделген. Анын алдында татаал чыгармачылык милдет турат: башка маданий жана көркөм парадигмадагы башка тил системасы аркылуу кайталангыс улуттук көрүнүштү жеткирүү.

Башка тилди билүү жана анын семантикалык өзгөчөлүгү жүктөлгөн, дүйнөнүн улуттук сүрөтү негизги болуп саналган Ч.Айтматовдун эки тилде ой жүгүртүүсү ага түрдүү тилдик жана образдык системаларды айкалыштырууга, улуттук көрүнүштү башка тилде чагылдыруунун оптималдуу формаларын жана каражаттарын издөөгө мүмкүндүк берет.

Кыргыз тилинде жазылган чыгармаларда дүйнөнүн улуттук сүрөтү эне тилинде, образдуу жана мазмундуу болуп чагылдырылат. Кыргыз тилиндеги чыгармаларда эки тилде ой жүгүртүү башка маданияттын каармандарын жана реалдуулуктарын жаратууда башка улуттук мотивдерди жана образдарды билүүсүндө жана өздөштүрүүсүндө көрүнүшү мүмкүн. Ч.Т. Айтматовдун кыргыз тилдүү тексттердеги жаңычылдыгы жашоонун өзгөрүп турган мазмуну үчүн жаңы формаларды издегенинен көрүнүп турат. Албетте, кыргыз улутунун өкүлдөрү үчүн дүйнөнүн көркөм сүрөтүн, каармандардын мүнөздөрүн, алардын дүйнө таанымын, жашоо образын сүрөттөө ачык-айкын жана түшүнүктүү, аларды түшүндүрүүнүн өзгөчө көркөм жана стилдик ыкмалары зарыл эмес. Классикалык үчилтик – образ – тип – мүнөз – улуттук маданий контекстте жана кыргыз этносунун өкүлдөрү үчүн түзүлөт.

Айтматов кош тилдүү жазуучу катары өз өнөрүн чыгармадан чыгармага чейин өркүндөткөн. Ал билгичтик менен дүйнөнүн улуттук сүрөтүн чаглдыруунун каражаты катары улуттук лексиканы пайдалануу түрлөрүн байыткан жана муну менен дүйнөлүк таанылууну алып келген бийиктикке жеткен,

Ч.Т. Айтматов орус тилинде көркөм чыгармаларды жаратуу менен кыргыз улуттук дүйнөсүн, элдик мүнөздөрүн дүйнөгө ачып гана тим болбостон, өзү чыгармаларын жараткан тилди да байытты, албетте, орус маданияты менен адабиятынын идеялык-эстетикалык, образдык, стилистикалык системасын да байытты.

Үчүнчү баптын тыянактары:

1. Ч.Т. Айтматовдун көркөм дүйнө таанымына мүнөздүү болгон дүйнөнүн улуттук сүрөтү чыгармалардын концептосферасында жана көркөм түзүлүштүн бардык деңгээлдеринде байкалат. Ч.Т. Айтматов өзүнүн чыгармачылыгында ар дайым конкреттүү-тарыхый шартталган жана улуттук турмуштун тарыхый-маданий факторлоруна байланыштуу өнүккөн коомдук турмуштун алдыңкы тенденцияларын жана дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн өнүгүүсүн сезген жана чагылдырган.
2. Ч.Т. Айтматов коомдук өнүгүүнүн алдыңкы тенденцияларын алдын ала гана айтпастан, улуттук жашоонун актуалдуу маселелерине бачым көңүл буруу менен көркөм чыгармаларында жана публицистикасында кыргыздардын коомдук пикирин белгилүү ченемде жарата да алган. Дүйнөнүн улуттук сүрөтү турмуштук материалды тандоонун өзүндө, анын архитектоникасында жана көркөм тутумунда берилет.
3. Жазуучунун улуттук дүйнө таанымы чыгармалардын баяндоо формаларын жана сюжеттик-композициялык түзүлүшүн аныктайт. Атап айтсак, Ч.Т. Айтматов алгачкы повесттеринде формасы фольклордон алынган алкактуу баяндоону көп колдонот, бул адабиятта биринчи жолу чыгыш чыгармаларында орун алган. Аккад тилиндеги “Гильгамеш жөнүндө эпосту”, индиялык жазуучу Дандиндин “Он ханзааданын жоруктары”, арабдардын “Миң бир түн” ж. б. эпосторун эске алуу керек.
4. Чыгармалардын көркөм түзүмүнө мифтердин, уламыштардын, ырлардын жана башка фольклордук чыгармалардын киргизилиши дүйнөнүн улуттук сүрөтүн мазмундуу, идеялык-тематикалык жана сюжеттик-композициялык деңгээлге алып чыгат. Дүйнөнүн улуттук сүрөтү чыгармаларда типтерди тандоо, каармандардын чыр-чатактары жана мамилелери, алардын иш-аракеттерине психологиялык түрткү берүү аркылуу ачылат.
5. Орус тилинде дүйнөнүн улуттук сүрөтүн жаратууда өзүнүн руханий-адеп-ахлактык жана эстетикалык мыйзамдарына ылайык жашаган, дүйнөнүн улуттук сүрөтүн түзүүчү автордун жана баяндоочунун образы өзгөчө роль ойнойт. Улуттук маданий артефакттар, турмуш -тиричилик деталдары жана

элдик турмуштун өзгөчө жактарын башка тилде, биздин учурда, орус тилинде кайра жаратуу лексикалык материалдарды тандоону талап кылат, ал эми тиешелүү эквиваленттери жок болсо кыргыз тилинде берилет жана окурмандар үчүн котормолорду жана чечмелөөлөрдү талап кылат.

6. Орус тилине түрк сөздөрү кирген, көп улуттуу Россияда Чыгыш менен Батыштын ар түрдүү элдери, маданияттары өз ара ара мамиледе болушат. Ошондуктан, орус тилинин сөздүктөрүндө белгиленген же жазылбаган, бирок, орус тилинде баянадамасыз жана түшүндүрмөлөрсүз өздөштүрүлгөн түркизмдерди контекстке киргизүү негиздүү болуп саналат. Айрым учурларда улуттук лексика котормосуз берилет, бирок, контекстен түшүнүлөт. Ч. Т. Айтматов шилтемелерде котормосу бар сөздөрдү киргизүүнү күп колдонгон эмес, жазуучу сөздү баяндын өзүндө чечмелөөнү туура көрөт, ал үчүн кыргыз жана орус эквиваленттери бир катарда коюлат.

Жыйынтык

Сунушталган изилдөөдө биз азыркы адабият таануудагы кош тилдүүлүк маселелерине комплекстүү баяндама жасадык жана Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларына кыргыз жазуучусунун кош тилдүү чыгармачылыгында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуу көз карашынан системалуу талдоо жүргүздүк. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында биз төмөнкү тыянактарга келдик:

1. Кош тилдүүлүк коомдук көрүнүш катары филологиялык, социалдык, психологиялык, педагогикалык, философиялык жана башка илимдердин объектиси жана предмети болуп саналат. Кош тилдүүлүк-ар түрдүү элдердин тарыхый-маданий өз ара аракеттешүүсүнүн натыйжасында мыйзам ченемдүү пайда болгон мыйзам ченемдүү коомдук көрүнүш. Кош тилдүүлүктүн өнүгүшүнүн тарыхый мыйзам ченемдүүлүгү, пайда болушу, калыптануу этаптары жана анын таралуу мезгилдери алгачкы коомдук түзүлүштөн баштап, кул ээлөөчүлүк, феодалдык, капиталисттик, модернизм жана постмодернизм доорлорунан этаптары аркылуу, маалыматтык коомдун азыркы этабына чейин жана ошого жараша өнүккөн – көп тилдүүлүккө чейин адамзат коомундагы кош тилдүүлүктүн көп аспекттүү өнүгүү процессинде чагылдырылган.

2. Кош тилдүүлүк тарыхый-маданий дискурста, эң алды менен, көп улуттуу мамлекеттерде пайда болоорун жана коомдук муктаждыктар менен шартталгандыгын көрсөтөт. Кош тилдүү чыгармачылыкта дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуунун өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө ар кандай илимдердин методдорун жана жетишкендиктерин айкалыштырган комплекстүү мамиленин зарылдыгы айкын көрүнүп турат. Көп тилдүүлүк, жазуучулук кош тилдүүлүк жана көркөм кош тилдүүлүк түшүнүктөрүн айырмалоо керек. Биринчи учурда, белгилүү бир географиялык аймакта жана тарыхый-маданий реалдуулукта ар түрдүү тилдердин иштеши жөнүндө сөз болот.

Экинчисинде, жазуучунун эки тилди билүүсү жөнүндө түшүнүлөт. Үчүнчүсүндө, эки тилде көркөм чыгармаларды жаратуу жөнүндө түшүнүлөт.

3. Ч.Т. Айтматовдун өмүр жолунун жана чыгармачылыгынын психологиясынын дискурсуна алып караганда жазуучунун кош тилдүүлүгүн изилдөөнүн методологиялык негизи болуп тарыхый-маданий, салыштырматарыхый, психологиялык, герменевтикалык, аксиологиялык адабият таануу принциптери саналат. Дүйнөнүн улуттук сүрөтү Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларынын бардык деңгээлдеринде көрүнөт жана аны аныктоо үчүн системалык талдоо талап кылынат. Ч. Т. Айтматовдун жазуучулук кош тилдүүлүгүнүн калыптанышында социомаданий факторлорго— көп улуттуу мамлекет катары Совет империясынын алкагындагы улуттук маданияттын өнүгүү контекстине, ар түрдүү тилдердин менен маданияттардын өз ара аракеттенүүсүнө чоң роль таандык.

4. Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуунун өзгөчөлүктөрүн аныктоодогу методологиялык принциптердин бири болуп чыгармачылыктын психологиясынын көз карашы менен караганда, көркөм образдардагы, көркөм психологизмдин формаларындагы жана каражаттарындагы сублимацияга көз чаптыруу саналат. Дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн өзгөчөлүгүн аныктоо, аларды чыгарманын көркөм өзөгүндө чагылдыруу сыяктуу эле, чыгармалардын поэтикасынын бардык мазмундук жана формалдуу деңгээлдеринде: идеялык-тематикалык, сюжеттик-композициялык, каармандардын образдар системасында, стилде ишке ашырылууга тийиш. Дүйнөнүн улуттук сүрөтү тилде чагылдырылган архетиптик, менталдык негизде жаралат. Дүйнөнүн улуттук сүрөтү эволюциялашат, бирок, ылдам эмес, анын архетиптик негиздери туруктуу.

5. "Бетме-бет" повестинин биринчи вариантында классицисттик келишпестикке орун берүү менен менен Ч.Т. Айтматов романтикалык мүнөзгө ээ болгон "Жамийла" повестинде салттуу дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратат жана кыргыз коомчулугунда пайда болуу жана өнүгүү тенденциясына ээ болгон ошол мезгилдеги өзгөчө мүнөздү жараткан. Улуттук дүйнө тааным, байыркы архетиптер "Саманчынын жолу" чыгармасында мазмундук деңгээлде гана эмес, формалдуу деңгээлде да чагылдырылган. Кыргыздардын байыркы дини-теңирчилик табигый көрүнүштөрдү Кудайдай туткан жана кыргыз көркөм аң-сезими үчүн каармандын талаа менен сүйлөшүүсү ийкемдүү көрүнөт, бирок, башка маданияттардын парадигмаларында ал көркөм ыкма катары түшүнүлөт.

6. "Тоолор жана талаалар" мезгилиндеги повесттерде улуттук дүйнө тааным жана образдар формалдуу деңгээлде эмес, мазмундук деңгээлде кабыл алынып, тагыраагы, чыгармалардын идеялык-көркөм түзүмүндө ачык-айкын эмес чагылдырылган, ал эми 60-жылдардын ортосунан тартып "Жаныбарым Гүлсары" повести жарык көргөндөн баштап жана Ч.Т. Айтматов тексттерди орус тилинде жаза баштаган мезгилдеринен кийин мифтер, уламыштар, ырлар чыгармалардын композициясына түздөн-түз адабий каражат катары кирген. "Жаныбарым Гүлсары" повестинен баштап

Ч. Т. Айтматовдун чыгармачылыгында барган сайын сындуу пафос ачык-айкын билине баштайт жана айрым учурларда улуттук, жалпы адамзаттык башталыштар менен мамлекеттик аппараттын социалдык-идеологиялык түзүлүштөрүнүн ортосундагы чыр-чатак байкалып турат. Танабай "эмгекчил жан" болгон адамдын улуттук адеп-ахлагына карама-каршы келген адилетсиздикке, номенклатуралык басымчылдыкка каршы турган каарман болуп саналат.

7. Ч.Т. Айтматов колдонгон уламыштар, мифтер баарыдан мурда улуттук дүйнө таанымды чагылдырат, ошол эле учурда көп деңгээлдүү жалпы адамзаттык аң-сезимдин көркөм көрүнүшү болуп саналат. Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларын жазуучунун эки тилдүү чыгармачылыгындагы дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн чагылдырылышы көз карашынан талдоо жазуучунун дүйнө тааным чыгармалардын негизи болуп калгандыгын көрсөтөт жана бул көркөм түзүмдөрдүн бардык деңгээлдеринде орун алган. "Жамийла", "Биринчи мугалим", "Кызыл жоолук жалжалым" аттуу алгачкы повесттеринде Ч. Т. Айтматов өздөрү жаңы тарыхый-маданий шарттарда калыптанган дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн өкүлдөрү болгон баяндоочулардын образдарын колдонот. Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылык жолунун бардык мезгилинде сөзсүз түрдө чыгармаларда чагылдырылган, өз кезегинде элдик поэтикалык чыгармачылыктан орун алган, өзүнүн башатын кыргыз элинин дүйнө таанымынан алган көркөм түзүмдөрдү байкоого болот.

8. Ч.Т. Айтматовдун повесттеринде элдик турмушка сиңген каада-салттардын, ырым-жырымдардын сүрөттөлүшү кээде совет доорундагы идеялык-эстетикалык нормаларга карама-каршы келген. Бул болсо элдик архетиптердин, мифологиялык жана диний көз караштардын дүйнө таанымга канчалык терең негизделгенин далилдейт. Дүйнөнүн улуттук сүрөтүн чагылдыруу Ч. Т. Айтматовдун кош тилдүү чыгармачылыгындагы көркөм түзүмдөрдүн бардык деңгээлдеринде жана элементтеринде көрүнөт, анын ичинде: чыгармалардын аталышы, баяндоо формалары, эпиграфтар, сюжеттик-композициялык түзүлүш, сюжеттен тышкаркы элементтер, пейзаждар, каармандардын образдар системасы, көркөм деталдар ж.б. камтылат. Манкурт сөзүнүн жаралуу тарыхы кош тилдүүлүк чыгармачылыгынын үзүрлүү экендигин күбөлөндүрөт. Дал ушул кыргыз (түрк) жана орус тилдерин жакшы билүүсү жазуучуга жаңы сөз жаратууга, көптөгөн өлкөлөрдө болуп жаткан коомдук-адеп-ахлактык турмуштун көрүнүшүн камтыган түшүнүктү дүйнөлүк деңгээлге киргизүүгө мүмкүндүк берди. Түркизмдердин колдонулушу боюнча келтирилген сандык маалыматтар сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү номинативдик лексикага таандык экендигин, же болбосо орус тилинде аналогу жок реалдуулуктарды жана артефакттарды билдиргенин, же кээ бир учурларда, орус тилине мурун эле киргендигин айгинелейт. Биздин оюбузча, бул факт улуттук лексика дүйнөнүн улуттук көркөм сүрөтүн түзүүдө белгилүү бир ролду ойнойт, бирок, негизги эмес экендигин күбөлөндүрөт.

Ошентип, жыйынтыктап айтканда: дүйнөнүн улуттук сүрөтү Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларынын мазмунунун негизин түзөт жана жазуучунун кош тилдүү чыгармачылыгында чыгармаларынын бардык идеялык-эстетикалык деңгээлдеринде чагылдырылат. Дал ошол жогорку көркөм формада чагылдырылган дүйнөнүн кыргыз улуттук сүрөтү Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгынын дүйнөнүн ар түрдүү өлкөлөрүнүн окурмандары үчүн жагымдуу жана маанилүү болушуна себепчи болду.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Сунушталган изилдөөдөгү кош тилдүүлүктүн теориялык аспектилери жана жазуучулук жана көркөм кош тилдүүлүктү изилдөөгө карата методологиялык ыкмаларды иштеп чыгуулары пайдаланылган каражатты кыргыз кош тилдүү жазуучуларынын жана орус тилдүү көркөм сөз чеберлеринин чыгармаларын талдоодо колдонууга мүмкүндүк берет.

Кош тилдүүлүк коомдук көрүнүш катары бир катар гуманитардык илимдердин изилдөө орбитасына кирет: филология ((лингвистика жана адабият таануу), философия, социология, психология, педагогика ж. б.

Көркөм материал жана аны предметтер аралык байланыштардын контекстинде комплекстүү талдоо жогоруда аталган илимдердин өкүлдөрү тарабынан кош тилдүүлүктү ар түрдүү көз караштардан изилдөөдө колдонулушу мүмкүн.

Биз караган кыргыз-орус кош тилдүүлүгүнүн пайда болуу жана өнүгүү маселелери социалдык-маданий контекстте берилди жана тарыхчылар, маданият таануучулар, тилчилер жана адабият таануучулар үчүн кызыгуу жаратат.

Жазуучулук кош тилдүүлүккө жана көркөм кош тилдүүлүккө сөз чеберинин улуттук ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүгүн, чыгармачылык психологиясынын жана өмүр жолун аныктоо көз карашынан мамиле кылуу зарыл.

Бул ыкма Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылык жолун жаңыча чагылдырууга жол ачат, анын дүйнөнүн улуттук сүрөтү концепциясы кандай эволюцияны өткөндүгүн көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

Дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн өзгөчөлүгүн жана элдик мүнөздү тарыхый-маданий өнүгүүдө аныктоо Кыргызстандын адабият таануусундагы маанилүү милдеттердин бири болуп саналат.

Улуттук көркөм дүйнө таанымды башка тилдеги тилдик материалдар менен синтезде изилдөө улуттун өзөгү, архетиптери жана социалдык-маданий факторлору боюнча гуманитардык илимдердин билимин тереңдетүүгө мүмкүндүк берет.

Орус тилдүү тексттерде улуттук мүнөздү кайра жаратуунун формаларын жана каражаттарын системалуу изилдөө улуттук дүйнө тааным көркөм чыгарманын бардык түзүмүнүн негизи болуп саналат деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Бул факторлорду кыргыз, орус тилдүү адабияттарын, Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгын окутууда эске алуу зарыл.

Сунушталган изилдөө кош тилдүүлүктүн негиздери жана аны чыгармаларда колдонуу мүмкүнчүлүктөрү жагынан адабиятчылар жана жазуучулар үчүн кызыктуу болушу мүмкүн.

Жүргүзүлгөн изилдөө төмөнкү багыттар боюнча андан ары өнүгүү келечегине ээ:

- орус тилдүү кыргыз адабиятындагы чыгармачылык методдор жана көркөм багыттар;
- орус тилдүү дискурстагы улуттук образдар жана мотивдер;
- Кыргыз жазуучуларынын орус жана башка тилдерге котормолорунда дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуу;
- Кыргыз акындарынын, прозаиктеринин чыгармаларын орус тилине көркөм которуунун өзгөчөлүгү;
- Кыргызстандын орус тилдүү адабиятынын орус тилиндеги негизги темалары, мотивдери жана пафосу;
- кош тилдүү чыгармачылык кыргыз улуттук адабиятынын өнүгүүсү катары.

Кыргызстан жазуучуларынын кош тилдүү чыгармачылыгын изилдөө темасы акындардын жана драматургдардын чыгармачылыгын изилдөө орбитасына киргизүү менен кеңейтилиши мүмкүн.

Диссертациянын негизги жоболору жана материалдары кыргызстандык авторлордун эки тилдүү чыгармаларын андан ары изилдөө процессинде колдонулушу мүмкүн.

Заманбап коомдук жана илимий ой-пикирлер ар түрдүү тилдердин иштешине, анын ичинде маданий, көркөм өнөр чөйрөсүндө иштешине, өз ара аракеттенүүсүнө карата объективдүү, илимий жактан негизделген изилдөөлөргө муктаж.

Диссертациялык изилдөөнүн мазмуну басылмаларда чагылдырылган:

1. Кидиралиева, Н. М. Отражение национального характера в произведениях Чингиза Айтматова посредством билингвизма [Текст]// «Вестник Ошского государственного университета». – 2015. – №4 – С.68–75. <https://elibrary.ru/item.asp?id=28297021> .

2. Кидиралиева, Н. М. Национальный характер в прозе Ч. Айтматова [Текст]// Электронное периодическое издание «Экономика и социум». – 2016. – №12 (31)// <https://elibrary.ru/item.asp?id=28806858> .

3. Кидиралиева, Н. М. Изображение национального мира Ч. Айтматовым-билингвом. [Текст]// Электронное периодическое издание «Экономика и социум». – №1 (32) – 2017. – С. 492–495. <https://elibrary.ru/item.asp?id=29011496> .

4. Кидиралиева, Н. М. Историография билингвизма как научной проблемы. [Текст]// Теория и практика современной науки. Сб.ст. в 2 ч. – Пенза: Межд. научно-практ. конф. «Наука и просвещение». – 2020. – С. 538–542// <https://elibrary.ru/item.asp?id=28422336> .

5. Кидиралиева, Н. М. Историческая обоснованность изучения иностранных языков в Киргизской Республике в условиях билингвизма. [Текст]// Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания// Научный электронный альманах. – №1(25) – 2021 – С. 8–11. ISSN 2312-0460. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46426515> .
6. Кидиралиева, Н. М. Тюркоязычная лексика в произведениях Чингиза Айтматова [Текст]// Российская наука и образование сегодня: проблемы и перспективы. Интернет-журнал. – 2021 – №1 (38) – С. 23–26. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46422370> .
7. Кидиралиева, Н. М. Graphic Organizers as Effective Methods in Teaching Classroom English [Текст]// Open Journal of Modern Linguistics. – 2020. – №10. – С. 459 // <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=103282>
8. Кидиралиева, Н. М. Феномен билингвизма и научные подходы к его определению [Текст]// Роль и значение цифровой жизни и социальных наук в воспитании гармонично развитого поколения: актуальные проблемы и перспективы. – АндМИ, 12.04.2022. – с. 537–542.
9. Кидиралиева, Н. М. Билингвизм (двуязычие) как естественная закономерность в сфере коммуникаций [Текст]// Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. Научный электронный альманах. – 2022. №1(29) – С. 32–35. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46426518> .
10. Кидиралиева, Н. М. Чингиз Айтматов как видный билингвист в кыргызской художественной литературе [Текст]// Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. Научный электронный альманах. – 2022. – №1(29) – С. 25–27. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46426519>
11. Кидиралиева, Н. М. История развития билингвизма (двуязычия) в духовно-культурной жизни человечества [Текст]// Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. Научный электронный альманах. – 2022. №1(29) – С. 28–31. <https://elibrary.ru/item.asp?id=464265157> .
12. Кидиралиева, Н. М. Зависимость сущности билингвизма в исторические этапы развития человеческого общества [Текст]// Большая Евразия: диалог языков и культур: материалы онлайн-форума, посвященного Международному дню русского языка. – Бишкек, 2022. – С. 134–139.
13. Кидиралиева, Н.М. Совершенствование писательского мастерства писателя-билингвиста Чингиза Айтматова [Текст]// Духовная ситуация времени. Россия XXI век. Электронный научно-теоретический гуманитарный журнал. – №1(27). – С. 25–28. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49129426>
14. Кидиралиева, Н. М. Чингиз Айтматов как видный писатель-билингвист в кыргызской художественной литературе [Текст]// Духовная ситуация времени. Россия XXI век. Электронный научно-теоретический

Кидиралиева Нургуль Мэлисовнанын “Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында кош тилдүүлүк аркылуу дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн чагылдырылышы” деген темадагы 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: билингвизм, каарман, кош тилдүүлүк, кыргыз тили, адабият, дүйнөнүн улуттук сүрөтү, орус тили, чыгармачылык, дүйнөнүн көркөм сүрөтү, этнос, тил.

Изилдөөнүн объектиси: орус тилинде чыгармаларды жараткан, жазуучунун өздүк аң-сезиминде улуттук өзгөчөлүктү, кыргыздын дүйнө таанымын, өзгөчө маданиятын жана этникалык өзгөчөлүктөрүн сактап кала алган Чыңгыз Айтматовдун көркөм чыгармачылыгы.

Изилдөөнүн предмети: Ч.Т. Айтматовдун кош тилдүү чыгармачылыгында орус тилиндеги чыгармаларын дүйнөнүн улуттук сүрөтүн кайра жаратуу өзгөчөлүктөрү көз карашынан изилдөө.

Изилдөөнүн максаты: Ч. Т. Айтматовдун кош тилдүү чыгармачылыгында дүйнөнүн улуттук сүрөтүн жаратуудагы көркөм образдарды, сюжеттик-композициялык түзүмдөрдү, формаларды жана каражаттарды аныктоо.

Изилдөө методдору: диссертациянын темасын изилдөөдө салыштырмалуу интерпретация, статистикалык эсеп, жалпылоо жана баалоо кошулуп, комплекстүү аракет жана системалуу анализдин методдору колдонулду.

Алынган жыйынтыктардын жаңычылдыгы: кош тилдүү автордун образдык-ассоциативдик ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүгүнө багытталган изилдөө каражаттарын табууга мүмкүндүк берген методологияны жана методиканы белгилөө. Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларынын бардык идеялык-эстетикалык деңгээлинде дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн чагылдырылышын системалуу талдоо.

Колдонуу боюнча сунуштар: иштин материалдары кыргыз адабияты, кош тилдүүлүк маселелери боюнча илимий изилдөөлөрдө, Ч.Т. Айтматовадун чыгармачылыгы боюнча жана Кыргызстандагы орус тилдүү адабиятынын окуу китептерин иштеп чыгууда пайдаланылса болот.

Колдонуу чөйрөсү: изилдөөнүн натыйжалары жалпы билим берүүчү мектептерде, жогорку окуу жайларында кыргыз адабиятын жана Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгын окутууда, Кыргызстандагы кош тилдүүлүк маселелери жана орус тилдүү проза боюнча атайын курстарда колдонулса болот.

РЕЗЮМЕ

Диссертации Кидиралиевой Нургуль Мэлисовны на тему «Отражение национального характера в произведениях Чингиза Айтматова посредством билингвизма» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература.

Ключевые слова: билингвизм, герой, двуязычие, кыргызский язык, литература, мирозерцание, национальная картина мира, персонаж, русский язык, творчество, художественная картина мира, этнос, язык.

Объект исследования: художественное творчество Чингиза Айтматова, создавшего произведения на русском языке, сумевшего сохранить национальное, кыргызское видение картины мира, специфичную культуру и этнические особенности в авторском самосознании.

Предмет исследования: исследования двуязычного творчества Ч.Т. Айтматова с точки зрения своеобразия воссоздания национальной картины мира в произведениях на русском языке.

Цель исследования: выявление художественных образов, сюжетно-композиционных структур, форм и средств воссоздания национальной картины мира в билингвальном творчестве Ч.Т. Айтматова.

Методы исследования: В исследовании был использован комплексный подход и методы системного анализа, включая сравнительные интерпретации, статистические подсчёты, обобщения и оценки.

Новизна результатов: В определении методологии и методики исследования, позволяющими привлечь исследовательский инструментарий, направленный на анализ специфики образно-ассоциативного мышления билингвального автора. Системный анализ выражения национальной картины мира на всех идейно-эстетических уровнях произведений Ч.Т. Айтматова.

Рекомендации к использованию: материалы работы могут быть использованы в научных исследованиях по кыргызской литературе, проблемам билингвизма; при разработке учебных пособий по творчеству Ч.Т. Айтматова и русскоязычной литературе Кыргызстана.

Область применения: результаты исследования могут применяться при преподавании кыргызской литературы и творчества Ч.Т. Айтматова в общеобразовательных школах и вузах, спецкурсах по проблемам билингвизма и русскоязычной прозы Кыргызстана.

RESUME

Kidiraliyeva Nurgul Malisovna on the topic “Reflection of the national character in the works of Chingiz Aitmatov through bilingualism” for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.01.01 - Kyrgyz literature

Key words: bilingualism, hero, bilingualism, Kyrgyz language, literature, national character, character, Russian language, creativity, ethnos, language.

Object of study: the artistic work of Chingiz Aitmatov, who created works in Russian, who managed to preserve the national, Kyrgyz vision of the worldview, specific culture and ethnic characteristics in the author's self-consciousness.

Subject of study: means of showing the national character, including Turkisms, and their functional role in the Russian-language work of a bilingual writer.

The purpose of the study: to identify ways to create works that express the national character in the work of the Kyrgyz bilingual writer Ch. Aitmatov in Russian.

Research methods: To disclose the topic of the dissertation, methods of analysis and synthesis of existing literature, comparative, statistical calculation, generalization and evaluation were used.

The novelty of the results: The study of Turkisms, along with other means of bilingualism, helps to reveal the specific features of the language of the works of Chingiz Aitmatov as a bilingual writer.

Recommendations for use: the materials of the work are used in scientific research on Kyrgyz literature, in the development of textbooks, teaching aids and manuals on Kyrgyz literature.

Scope: the results of the study are used in teaching Kyrgyz literature in higher education, courses on Kyrgyz literature, Russian-language art.